

بسم الله الرحمن الرحيم

۱۳۹۸

۲۱۳

۲۱۳

۲۱۳

زبان قرآن

ماهیت، هویت، جایگاه و آموزش آن

دکتر ابوالفضل خوش منش
(عضو هیئت علمی دانشگاه تهران)

دستیار: سید حسام قریشی

تابستان ۱۳۹۸

درسمان دانشگاه
علوم قرآن و حدیث

Khoshmanesh, Abolfazl

خوش‌منش، ابوالفضل، ۱۳۴۸ -

زبان قرآن: ماهیت، هویت، جایگاه و آموزش آن / ابوالفضل خوش‌منش؛ [برای] وزارت علوم تحقیقات و فناوری مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.
ده، ۲۰۴ ص:، نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۴۸۵: قرآن پژوهی: ۶۰)

ISBN: 978-600-298-266-7

بها: ۲۱۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه، ص. [۱۷۷] - ۱۹۱: همچنین به صورت زیرنویس.

نماینه.

۱. قرآن -- مسائل لغوی. ۲. Qur'an -- Language, Style. ۳. قرآن -- مسائل ادبی. ۴. Qur'an as literature.
۵. قرآن -- بررسی و شناخت. ۶. Qur'an -- Surveys. ۷. زبان‌شناسی. ۸. Linguistics. الف. ایران. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

۲۹۷/۱۵۳

۵۷۴۷۲۷۵

شماره کتابشناسی ملی

زبان قرآن؛ ماهیت، هویت، جایگاه و آموزش آن

مؤلف: دکتر ابوالفضل خوش‌منش

ناظر: دکتر علی شریفی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسگری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۲۱۰۰۰ تومان

این اثر با حمایت مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور تدوین شده و نقل مطالب با ذکر مأخذ به مانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۱۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمایر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن مرکز

علوم قرآن و حدیث رشته هرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب شده تا جامعه، اصنافات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هشدهای قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه
پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) «بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۸۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان کتاب درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسنده محترم اثر، دکتر ابوالفضل خوش‌منش و نیز از ناظر محترم اثر، دکتر علی شریفی سپاسگزاری کند. همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش‌های اعضای محترم کارویژه مدیریت تدوین درسنامه‌های قرآنی و همه عزیزانی که در آماده‌سازی و انتشار این اثر نقش داشته‌اند؛ سپاسگزاری می‌شود.

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
----------	---

فصل اول: مروری بر اوضاع شبه‌جزیره عربستان در عصر بعثت

مقدمه	۱۲
قشر فرهنگی در شبه‌جزیره	۲۰
۱. شاعران	۲۱
۲. کاهنان	۲۱
۳. خطیبان و سخنوران دیگر	۲۲
ظهور کلام خدا	۲۳
تمایز کلام خدا از شعر شاعران	۳۰
پرسش و پژوهش	۳۴

فصل دوم: جایگاه و نقش زبان در زندگی انسان

مقدمه	۳۵
برخی کاربردها و کارکردهای زبان در دنیای امروز	۳۶
۱. زبان، ابزاری برای اندیشه و ابراز آن	۳۷
۲. زبان، رابطی میان درون و برون	۴۱
۳. زبان، سنجه‌ای برای هوش فردی و راه شناخت ذهنی	۴۲
۴. زبان، پایه فرهنگ جمعی و تفاهم و تحکیم روابط انسانی	۴۲
۵. زبان، مایه آفرینش‌های ادبی و هنری	۴۵
۶. زبان، ابزاری برای سلطه و نفوذ نرم	۴۶
۱-۶. نمونه‌های تاریخی نقش زبان در آماده‌سازی امنیت کشورها	۴۶
پرسش و پژوهش	۵۴

فصل سوم: تکوین زبان و برخی از ویژگی‌های آن

۵۵	مقدمه
۵۸	موضوع بیدایش زبان در متون کهن
۶۳	تجلی خدا در «زبان»
۶۴	زبان، پدیده‌ای فطری
۶۴	مروری بر مفهوم فطرت
۶۶	مفهوم فطری بودن زبان
۷۳	جهانی‌های زبانی و زبان‌های جهانی
۷۸	پرسش و پژوهش

فصل چهارم: زبان قرآن؛ تکوینی الهی یا بشری؟

۷۹	مقدمه
۸۲	مراد از لسان کهن
۸۵	سیمای زبان قرآن در آیه چهار، سوره پیایی
۸۵	سوره شعراء
۸۷	سوره نمل
۸۹	پژوهش کنید
۸۹	سوره قصص
۹۰	سوره عنکبوت
۹۱	یکی انگاری زبان قرآن و زبان عربی
۹۶	دو عامل تصوّر فضیلت برای زبان عربی
۹۶	۱. عامل سیاسی
۹۸	۲. عوامل زبانی
۱۰۲	جغرافیای نزول قرآن
۱۰۸	تأثیر زبان قرآن بر زبان و فرهنگ عربی
۱۱۴	نسبت زبان عربی با فهم قرآن
۱۱۶	پرسش و پژوهش

فصل پنجم: برخی از ظرفیت‌های زبان قرآن در زمان حاضر

۱۱۹	مقدمه
۱۲۰	زبان توحیدی
۱۲۲	فهم و کاربرد همگانی
۱۲۵	برتری از مرحله نزاع‌های زبانی و نژادی
۱۳۰	بهره‌مندی از ثبات و ماندگاری
۱۳۲	زبان ضمیر و اندیشه انسانی

۱۳۷	زبان تمثیل انسانی
۱۴۱	پرسش و پژوهش

فصل ششم: موضوع آموزش زبان قرآن

۱۴۳	مقدمه
۱۴۴	زبان قرآن، پایه آموزش
۱۵۰	نظام اصطلاحات قرآنی، پایه بازتعریف مفاهیم دینی
۱۵۱	زبان قرآن و موضوع ترجمه آن
۱۵۷	آموزش زبان در کشور ما
۱۶۱	رویکرد زبان آموزانه به قرآن
۱۶۱	ذکر برخی اصول در آموزش زبان قرآن
۱۶۲	۱. اقراء و اسمع
۱۶۴	۲. تصریف اجزای قرآن
۱۶۴	۲-۱. تصریف کلمه‌ای
۱۶۵	۲-۲. تصریف آیه‌ای
۱۶۵	۲-۳. تصریف سوره‌ای
۱۶۶	۳. آغاز از پایان قرآن
۱۶۸	۴. سهولت و آسان‌گیری
۱۷۲	۵. گفتن و نوشتن به زبان قرآن
۱۷۶	پرسش و پژوهش

منابع و مآخذ

۱۷۷	منابع فارسی و عربی
۱۸۹	منابع لاتین
۱۹۳	فهرست واژگان

نمایه‌ها

۱۹۸	نمایه آیات
۱۹۹	نمایه روایات
۲۰۱	نمایه اشعار
۲۰۲	نمایه اصطلاحات
۲۰۳	نمایه اشخاص

فهرست نمودارها، نقشه‌ها و جدول‌ها

نمودار ۱: برخی از اشارات قرآن به موضوع خواندن و نوشتن در سالیان آغازین اسلام.....	۱۹
نمودار ۲: نشرهای فرهنگی شبه‌جزیره عربستان هنگام نزول قرآن.....	۲۴
نمودار ۳: برخی مفاهات قرآنی در زبان قرآن.....	۳۳
نمودار ۴: تاثیر آفری جهان‌بینی کودک از زبان.....	۴۰
نمودار ۵: زبان و دیگر عوامل کمکی به‌عنوان ابزاری برای سلطه و سیطره نرم.....	۵۱
نمودار ۶: نمونه‌هایی از کارکردهای زبان در دنیای امروز.....	۵۳
نمودار ۷: در هم تنیدگی تعلیم قرآن با دیگر امور.....	۵۷
نمودار ۸: پدیده‌های مورد اشاره در آیات ۱۰-۲۵-۴۶ سوره روم.....	۶۵
نمودار ۹: تعریف فطرت از نظر قرآن.....	۷۰
نمودار ۱۰: تعریف فطرت از منظر اندیشه غیر دینی.....	۷۰
نمودار ۱۱: نمونه‌هایی از ویژگی‌های هر انسان بر بستر اشتراک‌های جامعه بشری و شباهت‌های جهانی	
پدیده‌های یادشده.....	۷۶
نمودار ۱۲: چرخه میان کتاب و کتاب‌مبین و قرآن عربی و حکم عربی.....	۸۴
نمودار ۱۳: عوامل مؤثر در تلقی زبان عربی به‌عنوان زبان برتر در سده‌های نخستین.....	۹۸
نمودار ۱۴: برخی عوامل وقوع ترادف در واژگان.....	۱۰۱
نمودار ۱۵: برخی تأثیرات زبان قرآن بر فرهنگ و زبان عربی.....	۱۱۱
نمودار ۱۶: عوامل مؤثر در تغییرات زبان.....	۱۳۱
نمودار ۱۷: برخی ظرفیت‌های قرآن کریم.....	۱۴۷
نمودار ۱۸: اصول بنیادین در آموزش زبان قرآن.....	۱۶۳
نمودار ۱۹: ذکر اصول مهم در آموزش زبان قرآن.....	۱۷۶
نقشه ۱: بخشی از کشورهای حوزه دریای مدیترانه و جغرافیای ظهور ادیان در ناحیه شرق آن.....	۱۰۴
نقشه ۲: وسعت قلمرو عباسیان در حدود سال ۲۳۶ق.....	۱۲۴
جدول شماره ۱: حضور مفهوم کلمه در متون مقدس برخی از ادیان.....	۶۳
جدول شماره ۲: نمونه آیات مرتبط با موضوع آموزش قرآن.....	۱۶۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الرَّحْمَنُ : عَلَّمَ الْقُرْآنَ : خَلَقَ الْإِنْسَانَ :
 عَلَّمَهُ الْكِتَابَ : الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ حُسْبَانُ :
 وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانُ : وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ :
 (رحمان، ۱-۷)

پیشگفتار

هدف کتاب پیش رو بیان برخی ویژگی‌هایی است که زبان الهی قرآن را از زبان بشر متمایز و ممتاز می‌سازند؛ همچنین این کتاب به پاره‌ای از ظرفیت‌های بزرگی که این زبان در دنیای امروز دارد و جهان اسلام می‌تواند از آن بهره‌مند شود، اشاره می‌کند.

جایگاه و حضور حقیقت قرآن در ام الکتاب و نیز پروردگار متعال، موضوع بحثی جداگانه است، اما ظاهر قرآن، چیزی جز زبان ندارد؛ همان‌گونه که اصل دریا به آب آن است؛ و اگر زبان قرآن از آن گرفته شود و برای نمونه، به زبان دیگری درآید، مانند آن است که آب از دریا گرفته شود، در این صورت البته چیزهایی در قعر آن باقی خواهد ماند.

از میان نام‌ها و تعبیرهایی که خداوند متعال برای کتاب خود – همچون قرآن، کتاب، ذکر، کلام و لسان – به کار برده، در کتاب پیش رو، بر جنبه اخیر، یعنی بر جنبه لسانی و زبانی آن توجه شده است. در برخی پژوهش‌های دینی ما، قرآن صرفاً به مثابه یک نص، معادل یک Text تلقی شده، دامنه نگرش به این کتاب از آن فراتر نرفته و بر ابعاد زبانی آن توجه نشده است.

تأکید بر جنبه لسانی و زبانی قرآن کریم از باب ضرورت و اهمیت تعلیم قرآن به مثابه یک زبان است تا از رهاورد و به مدد آن، شاکله زبان و بیان قرآن آموز فعال شود و قلب و اندیشه وی تحت تأثیر آن قرار گیرد. با نپیمودن این مسیر، قرآن کریم بسیاری از کارکردها و آثار خود را – آن‌گونه که در زمان رسول رحمت ﷺ و قرن‌های پس از ایشان بر مسلمانان ملیت‌ها و زبان‌های مختلف بر جای نهاد – نخواهد داشت و بر جای نخواهد گذاشت.

این کتاب برای مخاطبانی نگاشته شده که آشنایی نسبتاً خوبی با قرآن کریم دارند و هدف آن نیز وقوف بیشتر مخاطبان به ضرورت رجوع مستقیم به متن قرآن و بهره‌گیری از آن است؛ از این رو، اصراری بر افزودن بر حجم مطالب با ذکر ترجمه همه آیات وجود نداشته و در حد ضرورت به برداشت‌هایی از آیات با استفاده از نظر تفسیر المیزان اشاره شده است؛ در پاره‌ای موارد دیگر نیز به مضمون آیات در ضمن مطالب قبل یا بعد آنها اشاره شده است.

نکته مهمی که آوردن آن در اینجا لازم می‌نماید آن است که زبان قرآن همانند هر زبان دیگر، زمانی اثربخشی‌های مشروح خود را در این کتاب خواهد داشت که در آغاز درست آموزش داده شود و پس از آن و با نشستن بر ذهن و زبان، در بیان و بنان فراگیرنده آن جریان یابد. جاری شدن زبان قرآن بر ذهن و زبان مردمان، عاملی مؤثر و آسان در اصلاح معنویت و اخلاق انسان خواهد بود. چنین هدیی، وظیفه و اجر معلّم و متعلّم قرآن را سنگین‌تر می‌کند؛ از این رو، انتظار آن است که برخی بخش‌های کتاب پیش رو، براساس اقتضا، از سوی استادان ارجمند با عنایت و نظر بیشتر تدریس شوند و دانشجوی گرامی نیز از تلاوت قرآن در فرصت‌های مقتضی روز و شب^۱ غافل نباشد و آنچه را از قرآن کریم به تدریج به دست می‌آورد در متن زندگی، نماز، مناجات و نیز تحقیق، تفکر و تمثیلات خویش به کار گیرد.

نگارنده بر خود لازم می‌داند از بذل توجه استادان عزیز و دوستان ارجمندی که در این نگاشته نگریستند و به نکته‌های سودبخش و ارزشمندی اشاره کردند، صمیمانه تشکر کند؛ به‌ویژه برادر عزیز، آقای سید حسام قریشی که از هیچ کوششی در نمونه‌خوانی و تصحیح‌های سخت و مکرر کتاب و نیز تهیه و تنظیم نمودارها، فهرست‌ها، نمایه‌ها و تطبیق و بررسی ارجاعات فرونگذاشت. جزاهم الله عن القرآن خیر الجزاء.

سازمان محتوا

جهت آشنایی بهتر با مفاهیم بنیادین این کتاب، در اینجا فشرده‌ای از محتوای آن در قالب گزاره‌هایی کوتاه می‌آید:

- قرآن در تعریفی کوتاه، کلام الله است. این تعریف جامع و مانع است. هیچ کتاب دیگری در جهان وجود ندارد که بتوان آن را کلام الله و سخن مستقیم خدا نامید؛ پیروان ادیان دیگر نیز چنین ادعایی درباره کتاب‌های مقدس خود ندارند؛

- تجلّی قرآن برای انسان‌ها در قالب یک زبان است و کتاب پیش رو از کتاب خدا به مثابه یک زبان سخن می‌گوید و در تبیین دستاوردهایی می‌کوشد که از رهاورد نگاه به قرآن به عنوان یک زبان و کار بست آن، می‌تواند نصیب امت اسلامی و عانله بشری بشود. هر مجموعه‌ای، مثلاً یک رایانه، زبان خود را دارد و برای ارتباط‌گیری و استفاده از آن، باید خصوصیات آن زبان و نظام مناسبات آن را در نظر گرفت. زبان قرآن، خود دستگاه و مجموعه‌ای منحصر به فرد با نظامی ویژه درون آن است و باید این امر مهم را از آغاز تعامل با آن در نظر داشت؛
- قرآن، دارای ویژگی‌ها و اوصاف فراوانی است و روشن است که سخن گفتن از جنبه و وصفی از کلام خدا، نافی اوصاف دیگر آن نیست؛ قرآن به همان اندازه که یک زبان است، نور، هُدی، شفا و رحمت هم هست. همه اشیا با نور شناخته می‌شوند و شناسایی خود نور نیز با نور حاصل می‌آید. زبان، پدیده‌ای است که معرفت در آینه آن حاصل می‌شود و وقتی نوبت به تعریف خود زبان بی‌سد، آن را هم باید با زبان شناخت. این اوصاف درباره زبان خدا نیز که نور مطلق است، به طریق اولی صادق است؛
- قرآن کریم بنابر اشارت‌ها و تصریح‌های متعدد خود و از جمله آنچه در آیه ۱۷۴ سوره نساء و طلیعه سوره زخرف آمده است، نور و حقیقت حاضر در اُم الکتاب و علم خداوند متعال است و ذات الهی آن را به سوی زمین تنزیل کرده و فرو فرستاده است. این کتاب، یک متن عادی و ایستا در گوشه‌ای از تاریخ و جغرافیا یا صرفاً مجموعه‌ای از گزاره‌ها نیست، بلکه کلام و آگاهی‌نامه خداوندِ خلاقِ علیمِ علام الغیوب در لباس زبانی در خور فهم و تحصیل برای عموم بشر است و البته این توان خدای بزرگ است که به زبان خود برای انسان و در قالب بیانی که خود به وی آموخته است، سخن بگوید و آنچه را او بدان نیال دارد، در قالب یک متن زنده و منسجم و در حجم یک کتاب متوسط در اختیار وی قرار دهد تا دستگاه تکلم وی بتواند بدان گویا شود و دستگاه اندیشه و روح او نیز نیازهای خود را در گذر زمان و گستره مکان، در فضای آن بجوید. اجزای این کتاب، از الفاظ و عبارت‌ها تا آیات و سوره‌ها، بر اساس نظامی زنده و سیال که خداوند متعال در آن تعبیه کرده است، با هم ارتباط برقرار می‌کنند. این نظامی الهی و بنیانی مستحکم از تعهد و تضامن و تداعی مستمر است؛ به این معنا که اجزای مختلف این کتاب نسبت به یکدیگر ضمانت دارند و همواره، همدیگر را تبیین و تفسیر می‌کنند. تفسیر قرآن، بنابر تعالیم قرآن و اهل بیت، جز از خود قرآن به دست نمی‌آید؛

- این مانده و مآذبه الهی (خوان گسترده و ادبستان خداوند) زبانی پرلایه و پرظرفیت است که به تصریح پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام، عمق آن پایان نمی پذیرد و بر زیبایی های آن رنگ کهنگی نمی نشیند؛ سطوح مختلف این کتاب برای طبقات مختلف عائله بشری، به طور سهل و ممتنع، افاده و افاضه می کند. در سخن اهل بیت علیهم السلام برای سطوح مختلف و درجات دلالت این زبان آمده است: «کتاب الله علی أربعة أشياء: العبارة و الإشارة و اللطائف و الحقائق فالعبارة للعوام و الإشارة للخواص و اللطائف للأولیاء و الحقائق للأنبياء»؛ احسانی^۱
- زبان از پنهانی ترین لایه های وجود انسان برمی خیزد و در عین حال به اعماق جان او نفوذ می کند. به صورت خودآگاه و ناخودآگاه، اندیشه وی را تحت تأثیر می دهد و فرهنگ و جهان بینی او را شکل می بخشد. امروزه تأثیرهای مستقیم و غیرمستقیم، دور و نزدیک و پیدا و پنهان زبان بر مغزهایی همچون اندیشه، خلق و خو، فرهنگ، سبک زندگی، الگوی مصرف، اقتصاد، سیاست و دیگر مظاهر تمدنی کمابیش آشکار است؛ زبان قرآن نیز اگر به شکل درست آموزش داده شود و جایگاه شایسته خود را در نظام های فکری و فرهنگی بیابد، می تواند نقش ها و کنش های اشاره شده را بیش از هر زبان دیگری با جوهره الهی و در هیئت انسانی همراه داشته باشد؛
- قرآن کریم از چندلایگی زبان، ژرفای بدون غلام، زیبایی های حقیقت مند بلاغت، موسیقی لطیف و انتلاف لفظ و معنا در حدّ کمال بهره برده، اما هیچ گاه به شعر نگراییده است؛ بُن مایه شعر، خیال است و از مبالغه و تصانیفات شاعرانه بهره می گیرد، اما تنزیل خداوند عزیز حکیم، از صناعات و مبالغه ها و احیاناً گریزهای فکری های شاعران روزگار بی نیاز بوده و برکنار مانده است. قرآن به شعر نبودن خود تصریح و در عوض بر ماهیت انذار و احیاگری خویش تأکید می کند: «وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ * لِيُنْذِرَ مَنْ كَانَ حَبِيًّا وَيُحَقِّقَ الْقَوْلَ عَلَى الْكَافِرِينَ» (یس، ۶۹-۷۰)؛
- قرآن قول فصل و سخن حق است و همه آنچه در دستگاه حق و باطل یا حقیقت و مجاز انسانی ممکن است در نظر آید، با آن سنجیده می شود و قرآن با مبداء دیگری سنجیده نخواهد شد؛
- زبان خدای بزرگ، در عین حالی که قوی ثقیل است، قوی میسر و آسان شده نیز هست؛

«إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا» (مزمل، ۵):

«لَوْ أَنزَلْنَاهُ الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ

لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (حشر، ۲۱):

«وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُّذَكِّرٍ» (قمر، ۳۲):

«فَإِنَّا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ» (دخان، ۵۸).

• زبان قرآن - کلام الله - سخن خدا در کسوت زبان عربی است؛ اما این، یک زبان عربی ساخته شده در فضای عربستان و عربی مصطلح دیروز و امروز نیست. عرب معاصر نزول قرآن، با قرآن ارتباط گرفت و از آن بهره بُرد، اما به سبک آن سخن نمی گفت، چنان که عرب امروز نیز چنین شیوهی ندارد. زبان قرآن، زبان مادری کسی نیست؛ دیگران، تعلقات گوناگونی به این زبان دارند، اما این زبان تعلقی به کسی ندارد؛ همچنین هیچ قومی و زبانی حقی بر این زبان ندارد، اما این زبان الهی بر زبان انسان حق دارد و آثار مستقیم و غیر مستقیم بسیاری بر زبان و اندیشه و دانش انسان نهاده است. اعراب عصر نزول - که دشمنان کینه ورزی از میان ایشان در برابر قرآن و رسول اکرم ﷺ صف آرایی کرده بودند - نتوانستند سوره‌ای به سان قرآن بیآورند همان گونه که دست و دشمن در گذر زمان، از چنین کاری ناتوان ماندند. همچنین صرف و نحو عربی پس از نزول قرآن تدوین شد و سخن و گویش گروه بسیاری از اعراب را به سبک قاعده و قانون کشید؛ رویش درخت صرف و نحو عربی پس از طلوع آفتاب قرآن بود و قواعد آن نیز به جهت اثرپذیری از گویش و اندیشه و زندگی اعراب، انطباق کاملی با زبان قرآن نیافت؛

• زبان قرآن، تأسیسی بی مانند در تاریخ زبان و اندیشه بشر بود. خطابت و گفتمان تمدنی قرآن از روز نخست، فراتر از محدودیت‌های قوم و قبیله و زمان و مکان بود. این زبان، به شرحی که خواهد آمد، زبان علم و زبان علمی اسلام در قرن‌های آغازین و سده‌های شکوفایی نسبی در جامعه اسلامی شد و امروز نیز زبان بین الملل اسلامی و انسانی تواند بود. زبان قرآن، چنان که اشاره شد، تعلق به قوم عرب تعلق نداشت، همان گونه که پیامبر اکرم ﷺ خلق و خصلت‌های رایج اعراب را نداشت؛

• هر کتابی نیازمند معلم است و قرآن کریم، کتابی بود که از سوی خداوند متعال به معلمی به سان پیامبر اکرم ﷺ اعطا شد، تا وی آن را بر قومی امّی بخواند و ایشان را تزکیه و تطهیر کند و از امّیت و عصبیت، ضلال مبین و حمیت جاهلیت به درآورد. همه چیز قرآن در گرو تعلیم

صحیح آن است و شیوه درست آموزش این کتاب، تنها از دل قرآن و سیره نبوی برون می‌آید. سرعت اثرگذاری و گستره و عمق تحول‌آفرینی هیچ کتابی در طول تاریخ، به مدد همان تعلیم صحیح نبوی، به‌سان قرآن نبود. این کتاب، قومی امّی را در زمانی کوتاه از وضعیتی بسیار نازل، به درجات ترقّی و تعالی رساند. اما این کتاب، صرفاً کتاب قومی امّی نیست، بلکه چنان‌که خود بارها تصریح کرده، کتاب اولوالألباب و عالمان اهل تذکّر و تفکّر است؛

با همه دشمنی‌هایی که در طول قرن‌ها در برابر قرآن بروز یافت، زمان به نفع زبان مستحکم آن پیش رفت و هرچه دانش بشر شکوفاتر شد و پرسش‌های وی پهن‌تر و عمق بیشتری یافتند، قرآن برای پاسخگویی در قامتی بلندتر از گذشته ظاهر شد، و گذر زمان چیزی از پرتو این زبان نکاست. قرآن امروز سیمایی رخسارتر از قرآن قرن پیشین دارد و به همین گونه، قرآن قرن پیشین از قرآن قرن‌های پیشتر برای اولوالألباب درخشان‌تر است. قرآن از این نظر، همانند بسیاری از جهات دیگر، چونان خورشید است؛ و البته به تعبیر درست‌تر این خورشید است که به‌مان قرآن است. خورشید از دیرباز بر سر انسان‌ها می‌تابیده و مردم از آن نصیب می‌برده‌اند. هرچه زمان بیش رفته است - با وجود انواع اختراع‌های پیشرفته و جدید - قدر و قیمت خورشید به‌مدد شدن عقل بشر بیشتر جلوه‌گر گشته و شیوه‌های بهره‌گیری از آن نیز علمی‌تر و عمیق‌تر شده است؛

• قرآن از نخستین روزهای نزول، خاطر بسیاری از مُستمعان را به برخی جنبه‌های زبانی خود معطوف داشت. این جنبه در گذر زمان گاه چنان فوری بود که برای بسیاری، از قرآن چیزی جز زبان و فصاحت و بلاغت به همان معانی کلاسیک در نظرها نیامد؛ به دیگر سخن، زبان قرآن در حدّ زیبایی‌های بلاغی (معانی و بیان و بدیع) باقی ماند؛ بی‌آنکه رهیافت‌های عمیقی به بطون این زبان در نظر باشد. اما در عصر حاضر که گاهی از آن به روزگارِ زبان و فلسفه زبان تعبیر شده و تلاقی زبان‌ها و اندیشه‌ها در آن بیش از گذشته‌ها در نظر قرار گرفته، زبان قرآن، در زمینه‌های فرهنگ، تمدن و اجتماع، توان و ظرفیت‌های بسیار مهم و گسترده‌تری برای عرضه و تبیین دارد. اغلب این ظرفیت‌ها مدّ نظر و محلّ توجه واقع نشده‌اند و کتاب حاضر می‌کوشد بر آنها مرور کند؛

• از زیبایی‌های بلاغی مورد اشاره در بالا و نیز از برخی ویژگی‌های دیگر قرآن، گاه با عنوان معجزه و اعجاز یاد می‌شود؛ از آنجا که این اصطلاح بحث‌برانگیز در قرآن نیامده است، کتاب حاضر از جنبه‌های اعجازی زبان قرآن سخن نمی‌گوید، بلکه آنچه هست به واقع

سخن از قرآنی است که خود قرآن معرفی می‌کند و عبارت از بیان و تبیان، مُبیین و مُبیین، نور و هدایت، و شفا و رحمت است؛

- سخن گفتن از زبان قرآن به معنای از یاد بردن شکل مکتوب آن نیست. روشن است که یک زبان مهم جهانی، هم شکل شفاهی و هم صورت مکتوب خود را به‌طور دقیق دارد و این هر دو، هر یک به وقت خود در امر آموزش زبان به کار می‌آیند و تأثیر خود را می‌گذارند. قرآن نیز در حد اعلیٰ چنین است؛ کتابت قرآن از زمان آغاز نزول، با تأکید دقیق و محل مراقبت فرستاده خدا مواجه بود و با نوشت افزاری که به سهولت در دسترس قرار داشت، به انجام رسید. از این رو، جمع قرآن، توقیفی و ترتیب آیات و سوره‌های آن، همان ترتیب مورد نظر خداوند متعال و پیامبر اعظم است؛ این ترتیب، در امر آموزش زبان قرآن تأثیر دارد و برای انجام اصولی و انگیزنده این آموزش باید در جای خود لحاظ شود.